

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA
VASCA «JULIO DE URQUIJO»

International Journal of Basque Linguistics and Philology

LII: 1-2 (2018)

*Studia Philologica et Diachronica
in honorem Joakin Gorrotxategi*

Vasconica et Aquitanica

Joseba A. Lakarra - Blanca Urgell
(arg. / eds.)

eman ta zabal zazu

Universidad
del País Vasco

Euskal Herriko
Unibertsitatea

Miecha

Miecha

José Ignacio Hualde
University of Illinois

Abstract

In this paper I consider the chronology of the oldest identifiable loanwords that Spanish and other Ibero-Romance languages appear to have taken from Basque. The dating of these loanwords is somewhat more certain when they have undergone datable sound changes in the borrowing language. Here I focus on the medieval praenomen Miecha, seemingly from Spanish mi ‘my’ and Basque aita ‘father’. I consider the evolution from aita to -echa within the historical phonology of the Spanish language. The dating of borrowings from Basque to Romance may also help elucidate when the languages came into contact.

Keywords: *loanwords, chronology of sound changes, Spanish-Basque historical contact.*

Laburpena

Lan honetan, gaztelaniak eta beste hizkuntza ibero-erromanikoek euskaratik hartu omen dituzten mailegu zaharren kronologia aztertzen dut. Mailegu hauen datazioa errazagoa edo seguruagoa da soinu aldakuntzen ondorioak erakusten dituztenean eta soinu aldakuntza horiek datatu ditzakegunean. Hemen Erdi Aroko Miecha praenomen-az dihardut. Antza denez, hitz honen osagaiak gazt. mi eta eusk. aita dira. Aita > -echa bilakaera aztertzen dut gaztelaniaren fonologia diakronikoaz dakiguna kontuan hartuz. Neurri batean maileguen datazioa erabili dezakegu bi hizkuntzen arteko harremana noiz hasi zen jakiteko ere.

Hitz gakoak: *maileguak, soinu aldakuntzen kronologia, gaztelaniaren eta euskararen arteko harreman historikoa.*

1. Sarrera: Euskara Batu Zaharraren *Urheimat* delakoaz

Azken bolada honetan euskararen zatikatze dialektalaren diakroniaren auziak indar berria hartu du. Ikerlarien interes hau oinarrizko adostasun aurkitu berri batetik hasten da: euskalari guztiok edo gehienok onartzen dugu orain zatikatze prozesu hau ez dela zahar-zaharra. Gipuzkera ez zen erromatarren garaiko barduliarren hizkuntza eta karistioak ez ziren bizkaieraz mintzo. Aldiz, Mitxelenak (1981) pisuzko froga argiez erakutsi zuen bezala, euskal hizkera historiko guztien ama, Euskara Batu Zaharra (EBZ), Erdi Aroko hizkuntza bat da. Honela bada ere, euskararen aztarna epigrafi-koa eta toponimikoa Erdi Aroa baino zaharragoa denez, eta eskualde oso zabal batean aurkitzen denez (Akitaniatik Soriaraino, ikus Gorrotxategi 1994, 1995, 2009), ondorioztatu behar dugu EBZak ahaide hurbilak izan zituela. Ahaide hauek suntsitu ziren, beharbada batzuk EBZaren hedapenaren ondorioz, eta garai historikora heldu den euskal hizkuntza bakarria EBZ izenarekin ezagutzen duguna da. Hau da, ezagutzen ditugun euskal hizkera historiko guztiak EBZaren dialektoak dira. Konparaketarako, gure egunetara iritsi den hizkuntza italiko bakarria latina da (edo latinaren dialektoak: italiara, frantsesa, gaztelania, etab.). Latinaren ahaide hurbilak, beste hizkuntza italikoak (hala nola faliskoa, unbroa eta oskoa), desagertu ziren; latinak ordezkatu zituen.

Latinaren kasuan, Erromako hizkeraren hedapen geografikoa gertaera historiko ezagun batekin lot dezakegu: Erromako Inperioarekin, hain zuzen. EBZaren zabal-kuntza, aldiz, ez da hain erraz esplikatzen ezagutzen ditugun gertaera historikoen bidez. Hau, bide batez esanda, ez da batere bitxia edo harrigarria. Badira, adibidez, arrazoi linguistiko sendoak pentsatzeko errumaniera ez zela garatu gaurko Errumanian, baizik eta mendebalderago edo hegoalderago sortu zela; baina ez dakigu noiz edo nola hedatu zen Daciara. Era berean, ez dakigu ziurtasunez noiz etorri ziren lehen magyar edo hungarieradunak gaurko Hungaria eta Transilvaniara. Ebidentzia historikoa ahula da kasu hauetan guztietan.

Zuazok (2010) EBZaren hedapena Nafarroako Erresumarekin lotzen du. Hasiera batean, EBZa Iruñerriko hizkera izango litzateke. Zuazoren ikuspegian, ondo ulertzen badut, EBZaren hedapena baino lehenago, familia bereko hizkerak erabiltzen ziren gaurko Euskal Herrian eta inguruan, baina Iruñean sortutako berrikuntzak eta aldaerak zabaldu ziren familia bereko hizkera guztierara, batasunera iritsi arte. Interpretazio honetan, paralelismo bat gaztelaniaren zabalkuntza lateralean izango genuke. Gaur egun, Salamancan, Logroñon, Tuteran eta Zaragozan gaztelaniaz hitz egiten bada ere, lehenagoko garai batean gaztelania Burgos eta inguruko hizkera zen soilik. Aipatutako hirietan, gaztelania ez ziren beste hizkera erromantze batzuk hitz egiten ziren. Denboraren poderioz eta, antza denez, Gaztelako hizkerak zuen prestigioa-
rengatik, hizkera horiek gaztelaniatuz joan ziren, (ia) beren ezaugarri berezi guztiak galdu arte (ikus Neira 1982).

Lakarrarentzat (2014: 215), EBZaren sorlekua Iruña baino iparralderago kokatu behar da. Ikerlari honek ez du argitzen hedapen prozesua zein zen. Beste nonbait esan dudana bezala (Hualde 2015, 2016), EBZa geografikoki kokatzerakoan euskarak eta gaskoierak zenbait bilakaeratan erakusten duten bat-etortze harrigarria (ikus Allières 1992) kontuan hartu behar da nola edo hala. Bilakaera fonologiko zahar amankomun batzuk aipatzeko, /n/-a galtzen da bi bokalen artean bi hizkuntzetan

(LŪNA > gask *lua* /lyo/, ANATE > eusk *ahate*). Aipagarriena, beharbada, latinaren bokalen arteko /p t k/ kontsonanteak ahostundu gabe mantentzea da. Bokalen arteko kontsonanteen ahostuntzea mendebaldeko eta ekialdeko hizkuntza erromanikoak bereizteko erabili bada ere (adib. *vīta* > gazt, port & cat *vida*, fr *vie* vs ital *vita*), muga La Spezia-Rimini isoglosa ospetsua delarik, Auñamendiko erromantzean irla gordeztailea dugu (gasc *bita*), isoglosaren esanguratsutasuna zalantzan jartzen duena.

EBZaren sorterrria zehazteko mailegu zaharrek informazio garrantzitsua eman diezagukete. Abaituak (2017), hain zuzen, gaskoieratiko maileguen garrantzia erabiltzen du EBZa Pirinioen iparraldera sortu zela defendatzeko.

Gaurko euskararen ama zen EBZaren *Urheimat* edo sorlekuari buruz argibidea izan dezakegu, neurri batean, erromantzetiko maileguen artean, gaztelaniatik, nafararagoieratik eta gaskoieratik datozenak bereiziz eta, ahal den neurrian, datatuz.

Erdi Aroko mailegu batzuk gaztelania ez den hizkuntza ibero-erromantze batek omen datoz. Haien artean, adibidez, *teila* eta *ispilu* izango genituzke. Euskal hitz hauek beharbada Nafarroako edo Errioxako erromantzetik etorriko lirateke (Donemiliagako glosetan, *enospillu* ‘ispiluan’ aurkitzen dugu, konparazione, Menéndez Pidal 1968a: 8, 113. glosa). Gaztelaniaz, alboko erromantzeetan ez bezala, *teja espejo*, *ojo*, etab. ditugunez, hipotesiak arrazoizko dirudi. Hala ere, ezin dugu baztertu gaztelania ere /k/ etapatik iragan zela lehen testuak baino lehen: TEGULA > *teg’la > *teġa* > gazt.zah. *teja* [teza]. Hau da, iturria Gaztelako erromantzea ere izan daiteke, hitzok mailegatu baziren gaztelania preliterarioan, hizkuntza honetan /k/ > /z/ pausua gertatu baino lehen.

Beste mailegu batzuen kasuan argiago dago iturria gaskoiera dela, eta ez gaztelania edo beste hizkera ibero-erromaniar bat. Haien artean, *eme* < gask *hemna* eta *ez-tei* < gask *hestejar* izango genituzke, agian (ikus Manterola 2016, Lakarra et al. 2018).

Bestaldetik, oso zabalera handia duten edo guztiz orokorrak diren beste mailegu batzuk Pirinioen hegoaldeko erromantzetik datoz. Adibide bat *leku* hitza da, gaskoieraz gertatu ez den diptongazio baten ondorioa erakusten baitu: LOCU > *luecu* > *leku*; konpara dezagun *lueco*, Donemiliagako glosetan (Menéndez Pidal 1968a: 3, 2. glosa) vs. gask *lòc* (dena den, beste hizkera galo-erromantze batzuetan, *luoc* - *luec* aurkitzen dugu).

Erromantzetiko maileguetatik argia ateratzeko, aipatu ditudan helburuetarako, beren datazioa ezinbestekoa da.

Hemen, kontrako norabidean ibiliko gara: gaztelaniak euskaratik hartu dituen maileguak eta beraien datazioa izango ditugu aztergai. Noizkoak dira euskaratiko maileguak gaztelanian? Zein neurritan erabil ditzakegu mailegu hauek gaztelaniaren eta euskararen arteko kontaktua datatzeko? Hauek dira hemen egin nahi ditudan galderak.

2. Euskaratiko hitzak gaztelanian

Gaztelaniak euskaratik hartu dituen mailegu batzuek oso egitura modernoa dute eta, gainera, zenbait praktika kultural jakinekin lotzen dira zuzenean. Talde honetan sartzen dira, adibidez, *órdago* (xix. mendean kokatua Corominasen hiztegi etimologikoan) eta *aquelarre* (xvii. mendeko testigantzekin gaztelaniazko testuetan, ikus Lakarra et al. 2018, s.v. *akelarre*).

Gaztelaniaren euskaratiko mailegu gehienak, hala ere, zailagoak dira datatzeko. Horrelako mailegu asko —seguruak edo litezkeenak— hala nola *chaparro*, *chatarra* eta *laya* zaharrak izan daitezke, nahiz eta testu idatzietan ez agertu berandu arte.

Gauzak argiagoak dira maileguak soinu aldaketaren bat pairatu duenean. Kasu horietan, soinu aldaketa datatu dezakegun heinean, mailegua ere datatzeko gai izango gara. Adibide bat emateko, latinezko *sinistra* hitza, euskal mailegu batekin ordezkatu zen hizkuntza ibero-erromanikoetan eta Auñamendi-aldeko galo-erromanikoetan. Beharbada hemen bi mailegaketa-bide desberdin ditugu. Alde batetik, gaskoierak *esquerr(e)* jaso zuen eusk. *ezker* hitzetik eta handik hitza langedozierara eta katalanera (*esquerre*) hedatu zen. Ez dakigu noiz gertatu zen mailegaketa hau, baina ziur asko euskal artikulua garatu baino lehen (gai honetaz, ikus Manterola 2015). Beste aldetik, gaztelaniazko hitzaren bukaera esplikatzeko, errazena da suposatzea euskal jatorria *ezkerdo* adjektiboa dela, eta hortik *izquierdo* eta *izquierda* sortu direla (gaztelanitik, hitza portugesea ere iragan zen, *esquerdo*, *esquerda*). *Cantar de Mio Cid* delakoan oraindik ere *siniestra* hitza eskua izendatzeko erabili arren («*a la exida de Bivar ovieron la corneja diestra, e entrando a Burgos ovieron la siniestra*»), pentsatu behar dugu mailegua zaharragoa dela, Corominasek iradokitzen duen bezala: «Es verosímil que el vocablo se extendiera desde una zona de lengua vasca en época visigótica» (Corominas 1973, s.v., cf. baita Corominas & Pascual 1991-1997 ere). Hau pentsatzeko arrazoi bat da hitzak /ɛ/ ireki azentudunaren diptongazioa erakusten duela, *Lumbier*, *Javier*, *Javierre* (< *etxe berri*), *Javierregaray* eta *Artieda* toponimoek bezala (ikus Menéndez Pidal 1968). Beraz, *izquierdo* hitza, euskal jatorriko toponimo hauek bezala, /ɛ/ > /ie/ aldakuntza zaharra gertatu baino lehen mailegatu zen erromantzean (diptongazio honen datazioaz, ikus Lloyd 1987: 129-130).

3. *Gazt. (Mi)echa*

Gaztelania zaharrean, *miecha* deitura edo titulua aurkitzen dugu gizonezko izen propio baten aurretik, *praenomen* bezala: *Miecha don Ordonio* (Menéndez Pidal 1951, Lapesa 1981: 51, Gorrotxategi 1984: 148). Hitz hau azaltzeko, Menéndez Pidak *mi aita* proposatu zuen, eta *aita* euskal hitza ikusi zuen, baita *Chamartín* bezalako toponimo batean (< *aita Martín*) ere. /eʃa/ titulua ugaria da Donemiliagako Becerro Galicano izenarekin ezagutzen den testuan. Petersonek (2013: 425-426) *praenomen* honen 57 adibide aurkitu ditu testu honetan, ortografia desberdinekin: *eita*, *echa*, *egga*, *eigga*, *aita*, *hegga*.

Forma ortografiko hauek guztiek errealitate fonologiko bakarra ordezkaten duten neurrian, euskal maileguak bi bilakaera jasan ditu gaztelaniaz: /aĩta/ > /eĩta/ > /eʃa/. Hau da, /aj/ diptongoa /ej/ bihurtu zen lehenago, eta hurbilkari sabaikariak ondoko herskari horzkaria palatalizatu zuen gero. Bi arau hauek ezagunak dira gaztelaniaren fonologia diakronikoan.

Bigarren arautik hasiz, hots, /iʃt/ > /jʃ/ *ch*, aldakuntza hau, gaztelaniazko testuak baino zaharragoa bada ere, gaztelaniaren bilakaera berezi bat da, alboko erromantzeetan gertatzen ez dena, cf. MULTU > gazt. *mucho* vs port *muito*, LACTE > gazt *leche* vs port *leite*, cat *llet*; DIRECTU > gazt *d(e)recho*, port *direito*, arag *dreito*, cat *dret*, etab. (Antzeko bustidurak, hala ere, Galiako hegoaldeko eta Italiako iparraldeko hizkera batzuetan ere aurkitzen ditugu; ikus, adib., Wireback 2009). Adibide hauek erakusten

duen moduan, palatalizazioa eragiten duen irristaria kontsonante baten bokalizazioaren ondorioa da; gehienetan /k/ kontsonante baten ondorioa, /kt/ bezalako taldeetan. Bokalizazio prozesu hau orokorra da mendebaldeko erromantzeetan eta, beraz, erlatiboki oso zaharra, beharbada III. edo IV. mendekoa (Straka 1979: 239); cf., adib., NOCTE > fr *nuit*, cat *nit*, port *noite* vs ital *notte*; FACTU > fr *fait*, cat *fet*, port *feito* vs ital *fatto*; OCTO > fr *huit*, cat *vuit*, port *oito* vs ital *otto*, etab. Gaztelaniak urrats bat gehiago erakusten du, hots, /t/-aren bustidura, adib. /nokte/ > /noĩte/ > /noʃe/. Beraz, /ai̯a/ > /eʃa/ dugunez, ondorioztatu behar dugu euskal hitza mailegatu zela gaztelaniaz /kt/ > /i̯t/ gertatu baino beranduago eta /i̯t/ > /ʃ/ baino lehenago.

/ai̯/ > /ei̯/ asimilazio bokalikoari dagokionez, aldakuntza honek palatalizazioak baino eremu geografiko zabalagoa du, orokorra baita Hispaniako iparraldeko hizkuntza ibero-erromanikoetan (baina ez mozarabe izenarekin ezagutzen ditugun Hispaniako hegoaldeko hizkeretan, cf. Menéndez Pidal 1964, Lloyd 1987: 189, edo, adibidez, frantses zaharrea, geroago frantsesez /ai̯/ > /e/ gertatu bazen ere, cf. *fait*, *lait*). Kodako kontsonante baten bokalizazioak sortutako diptongoez gain, /ai̯/ > /ei̯/ aldakuntza metatesiz eragindako diptongoei ere aplikatzen zaie gaztelaniaz, adib. AREA > **ari̯a* > **ai̯ra* > *eira* > *era* edo PRIMĀRIU > **primai̯ro* > *primeiro* > *primero* (cf. Donemiliagakoetan, *terzero*).¹ Bilakaera bera dugu VAICA jatorri ezezaguneko mailegu zaharrea ere: VAICA > *veiga* > *vega* eta, testuinguru fonologiko berean, LAICU > *lego* (Menéndez Pidal 1964: 75-76); ikus, orobat, CANTĀVI > *cantai* > *cantei* > *canté* (cf., dena den, Recasens 2016 beste interpretazio baterako). Aldiz, /ai̯/ diptongo berriagoak ez dira /ei̯/ bihurtzen, cf. CANTĀTIS > *cantades* > *cantais* (edo VAGĪNA > *vaina* > *vaina*, ez ***veina*). Honek ere balio digu mailegua datatzeko. /ai̯/ > /ei̯/ bilakaera Galiziaraino hedatu zenez, pentsatu behar dugu, beharbada, bisigodoen garaian gertatu zela.

Laburbiduz, hurrengo bilakaerak ditugu gaztelaniaz:

Aldakuntza	Adibideak		Eremu geografikoa
	FACTU	lacte	
1. /kC/ > /i̯C/	fai̯tu	lai̯te	Mendebaldeko erromantzea
2. /ai̯/ > /ei̯/	fei̯to	lei̯te	Ibero-erromanikoa
3. /i̯t/ > /ʃ/	hecho	leche	Gaztelania

Badirudi eusk /ai̯a/ > gazt /eʃa/ azaltzeko, ondorioztatu behar dugula gaztelaniak *aita* hitza taulan erakutsitako lehen eta bigarren aldaketa fonologikoen artean mailegatu zuela euskaratik, gaztelaniaz /hai̯tu/ eta /lai̯te/ esaten zen garaian, gaztelaniazko lehen testuak baino askoz lehenago. Beraz, mailegu honek ere erakutsiko liguke bisigodoen garaian euskara eta erromantzea kontaktuan zeudela mendebaldean, Corominasek *izquierda* hitzari buruz esaten duena nolabait baieztatuz.

Beste aukera bat izango litzateke palatalizazioa sorburu hizkuntzari egozte. Hau da, pentsatzea maileguaren iturria ez dela *aita* baizik eta *aitta* forma palatalizatua,

¹ Bide batez, euskaraz *kerexa* bezalako mendebaldeko mailegu bat metatesia baino berriagoa da (< **cereisa*), eta *gerezia* (< CERESIA), aldiz, zaharragoa.

bustidura adierazgarriarekin (cf. Mitxelena 1985: 218, 31 ohar, Gorrotxategi 1984: 147). Horrela balitz ere, /aj/ > /ej/ aldakuntza esplikatu beharko genuke. Hirugarren aukera bat Menéndez Pidak iradokitzen duena da. Menéndez Pidalen (1964: 282) ustez, *eita* izango litzateke hitz honen jatorriko forma euskara zaharrea (edo iberieraz), eta *aita*, aldiz, euskara modernoa. Ez dirudi hau zuzena denik.

Zer ikasi dugu ariketa honetatik? Hauxe, behintzat: *(mi)echa* hitzaren historia errazago ulertzen dela Araban, Bizkaian edo-ta Errioxan, bisigodoen garaian edo, euskara hitz egiten zela pentsaturik, x. mendeko Nafarroako Erresumaren garapena baino lehen. Beste horrenbeste esan daiteke *izquierdo* hitzaren historiaz.

Aipamen bibliografikoak

- Abaitua, J., 2017, «La historia interna de la vasconización tardía: préstamos y neologismos». E. Ramos & A. Ros (arg.), *Onomastika, hizkuntza eta historia: Ricardo Cierbideren omenezko estudioak*. Bilbo: Onomastika Elkartea, 293-314.
- Corominas, J., 1973, *Breve diccionario etimológico de la lengua castellana*, 3. arg. Madril: Gredos.
- & J. A. Pascual, 1991-1997, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madril: Gredos.
- Gorrotxategi, J., 1984, *Estudio sobre la onomástica indígena de Aquitania*. Bilbo: UPV/EHU.
- , 1995, «The Basque language and its neighbours in antiquity». J. I. Hualde, J. A. Lakarra & R. L. Trask (arg.), *Towards a history of the Basque language*. Amsterdam: Benjamins, 31-64.
- , 2009, «Vasco antiguo: Algunas cuestiones de geografía e historia lingüísticas», *Palaeohispanica* 9, 539-555.
- Hualde, J. I., 2015, «Dialektologia dinamikoak». In I. Epelde (arg.) *Euskal hizkerak eta dialektotoak gaur egun. Lapurdum-en ale bereziak*, 3, 125-153.
- , 2016, «On Basque dialects». In B. Fernández & J. Ortiz de Urbina (arg.), *Microparameters in the grammar of Basque*. Amsterdam: Benjamins, 15-35.
- Lakarra, J. A., 2014, «Gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz: Euskara batu zaharra berrieraiki beharraz eta haren banaketaren ikerketaz». In: I. Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: Lehena eta oraina*. Bilbo: UPV/EHU [ASJUren Gehigarriak 69, 155-241].
- , J. Manterola & I. Segurola, 2018, *Euskal Hiztegi Historiko-Etimologikoa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Lapesa, R., 1981, *Historia de la lengua española*, 9. arg. Madril: Gredos.
- Lloyd, P., 1987, *From Latin to Spanish*. Philadelphia: American Philosophical Society.
- Manterola, J., 2015, *Euskararen morfologiaren historiarako: artikulua eta erakusleak*. Dokto-retza tesia, UPV/EHU.
- , 2016, «Ekialdeko erromantzeetako hitzak euskaraz», *Xarles Videgain-i Gorazarre (= Lapurdum XIX)*, 405-417.
- Menéndez Pidal, R., 1951, «Chamartín», *Revista de Filología Española* 35, 1-7. [Berrarg., in Menéndez Pidal 1968, 221-231.]
- , 1968a, *Orígenes del español: Estado lingüístico de la Península Ibérica hasta el siglo XI*, 6. arg. Madril: Espasa-Calpe.
- , 1968b, *Toponimia prerrománica hispana*. Madril: Gredos.

- Mitxelena, L., 1981, «Lengua común y dialectos vascos», *ASJU* 15, 291-303. Berrarg., in Mitxelena, *Palabras y Textos*, 1987, 23-33. Gasteiz: UPV/EHU.
- , 1985, *Fonética histórica vasca*, 3. arg. Donostia: ASJUren argitalpenak.
- Neira, J., 1982, «La desaparición del romance navarro y el proceso de castellanización», *Revista Española de Lingüística* 21: 2, 267-280.
- Peterson, D., 2013, «Basque in the Becerro. Basque names and language in the Becerro Galicano de San Millán». In R. Gómez, J. Gorrochategui, J. A. Lakarra & C. Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*. Gasteiz: UPV/EHU.
- Recasens, D., 2016, «Stressed vowel assimilation to palatal consonants in early Romance», *Journal of Historical Linguistics* 6: 2, 201-246.
- Straka, G., 1979, *Les sons et les mots*. Paris: Klincksieck.
- Wireback, K., 2009, «On palatalization and the origin of yod in Western Romance», *Romance Quarterly* 51: 1, 55-67.
- Zuazo, K., 2010, *El euskera y sus dialectos*. Irun: Alberdania.

José Ignacio Hualde

Dept of Linguistics, 4080 FLB

University of Illinois

Urbana, IL 61801

USA

jihualde@illinois.edu